

de marge van de communicatie en de limieten van de taalpragmatiek

luc van poecke

0. Inleiding

Wanneer men de taal wil verbinden met de notie communicatie, wanneer men m.a.w. de verbale communicatie wil bestuderen, komt men automatisch terecht bij wat men meer en meer de *pragmatiek* begint te noemen, d.w.z. een discipline die verbale processen bestudeert in hun socio-communicatieve situatie.

De pragmatiek is een menswetenschap. Dit zo uitdrukkelijk stellen kan op het eerste gezicht bevreemdend klinken. Bevinden we ons immers met de studie van de taal, *het* menselijk attribuut bij uitstek, niet steeds binnen de menswetenschappen? Maar wat dan te denken van de stelling van Foucault (1966: 350-366) dat de moderne *linguïstiek*, die sinds Saussure haar studieobject gevonden heeft in de taal als systeem met een eigen wetmatigheid (als *langue* in oppositie tot *parole*) geen menswetenschap zou zijn (zoals Foucault die tenminste definieert)? Men kan zich nu in dit verband een aantal vragen stellen. Wat bestudeert de pragmatiek dat de linguïstiek niet bestudeert, niet wil bestuderen en/of kan bestuderen? Welke consequenties heeft de visie die de pragmatiek heeft op de taal en de mens? Wat is, op fundamenteel vlak, eigenlijk deze pragmatische visie? Het zijn deze vragen die we in dit artikel kort zouden willen behandelen.

1. Pragmatiek versus systeem-linguïstiek

Schematiserend zou men kunnen zeggen dat een aantal opvattingen over de taal die we tot de pragmatiek zouden willen rekenen (en waarover we zo dadelijk iets meer zullen zeggen) elkaar gevonden en zich duidelijk geprofileerd hebben in hun groeiende afkeer van en teleurstelling in de moderne «systeem»-linguïstiek. Hierbij wordt niet zelden gegrepen naar taaltheorieën — we denken hier meer bepaald aan de analytische filosofie — die zich los van de ontwikkelingen in de linguïstiek gevormd hadden.

Het klassieke verwijt dat de linguïstiek door de pragmatiek wordt toegestuurd vindt men b.v. in de bittere vraag van Tillman (1974: 411) welke relevantie de linguïstiek heeft gehad voor de alledaagse praxis van en de theorie over de verbale communicatie.

Tillman spreekt in dit verband van de «saussuriaanse ideologie», waarbij men alleszins dient te weten dat voor de pragmatiek ook de Chomskyaanse linguïstiek, hoezeer die ook moge verschillen van de Saussuriaanse, in laatste instantie niet aan deze ideologie ontsnapt.

Meer concreet verwijt de pragmatiek aan de linguïstiek dat zij niets bijgedragen heeft tot de theorie van de verbale communicatie omdat ze als haar object een gehomogeniseerd systeem neemt, louter gekenmerkt door innerlijke wetmatigheden en waaruit het communicerend subject in zijn sociale en historische contextualiteit volledig geëva-

cueerd werd. Wat Saussure betreft hoeft deze stelling nauwelijks geïllustreerd te worden: de taal (*langue*) is geen functie van het sprekend subject (Saussure, 1916: 30).

Voor Chomsky liggen de zaken enigszins anders. Het minste dat hier kan gezegd worden is dat het Chomskyaanse «subject van de syntaxis» (Kristeva, 1971), in al zijn eenzaamheid moeilijk een communicatief subject (cfr. Parret, 1979: 30 e.v.) of, zoals Henne (1975: 96) het uitdrukt, een empirisch subject kan genoemd worden.

De pragmatiek, echter, heeft zich nooit afgevraagd hoe het probleem, zoals dit door Saussure werd geformuleerd maar niet opgelost, opgelost diende te worden. Dit probleem is de vraag waar het communicerend subject, als het dan niet de soeverein is van de taal, zich dan wel bevindt *in* de taal. Zij heeft integendeel datgene wat de linguïstiek verfrommeld in de papiermand had menen te kunnen laten verdwijnen, terug uit de mand gehaald en zich hierbij niet afgevraagd waarom er een aantal kreukels in de mens waren gekomen en waarom de linguïstiek met dit subject van de communicatie in laatste instantie geen raad wist en weet. De pragmatiek heeft zich integendeel gehaast om de plooiën zo goed en zo kwaad mogelijk glad te strijken en de taal uitsluitend te zien als een middel waarvan de mens zich communicatief bedient. De mens zelf verschijnt dan ook terug op het toneel als een bewust, rationeel en vrij wezen. Be-

wust van zichzelf en van de anderen, gebruikt hij de taal om communicatief, d.w.z. intersubjectief, zijn intenties te realiseren (waardoor iets zeggen ook iets doen is), of een bepaalde zin te communiceren, een bepaalde functie te vervullen, of zijn medemens te overtuigen. Hij is een historisch en sociaal wezen, lid van een aantal groepen, wat zich manifesteert in een diversiteit aan historische, sociale en regionale taalvariëteiten; binnen deze groepen speelt hij een aantal rollen, is een «actor» met een sociaal «self», dat intersubjectief geconstitueerd, bewaard, verdedigd en ontzien moet worden. In zijn interactie met de anderen past hij zijn taal aan: aan de context, de situatie, de hiërarchie binnen een communicatieve relatie, het thema enz. waarbij hij beschikt over een diversiteit aan codes, stijlen en registers en over een communicatieve competentie deze adequaat te gebruiken. Kortom, de communicerende mens is een mens-in-de-wereld en zo is ook zijn taalgebruik: dit krijgt slechts zijn betekenis in de situatie en is dus fundamenteel indexicaal en open, wat dus een intersubjectieve methodologie vereist om een bepaalde betekenis vast te leggen, een bepaalde situatie te definiëren.

Men ziet hoe ver we hier verwijderd zijn geraakt van de vooropstellingen van de systeemlinguïstiek, die de taalprocessen *los* van de communicatieve interactie bestudeert, en hoe men zonder moeite een aantal disciplines kan aanduiden die elkaar in deze schets wel op een of ander punt vinden. We denken hier niet alleen aan de «Ordinary Language Philosophy», doch ook aan de sociolinguïstiek/sociologie van de taal en aan de sociologieën waar de communicatie zo centraal geplaatst wordt, zoals het symbolisch interactionisme en de etnomethodologie. Wat zeker niet vergeten mag worden is de retoriek, die niet zelden als een protopragsmatiek (cfr. Morris, 1938: 43; Henne, 1975: 92 e.v.) en zelfs als een voorloopster van de sociolinguïstiek (Bell, 1976: 23) werd bestempeld.

Men zou nu kunnen opwerpen dat de hierboven gegeven schets toch correct is, dat we vanuit ons gezond verstand toch zelf beseffen dat we subjecten zijn die communicatief gebruik maken van de taal en ons hierbij volledig bewust zijn van wat we zijn, wat we willen, wat we zeggen en doen. De vraag is nu echter of dit beeld wel zo volledig is en wat er de consequenties van zijn. In ons tweede punt zullen we enkele van deze

consequenties schetsen. We zouden ze hierbij willen beschouwen als symptomen van wat we in ons derde punt zullen betitelen als het «pragmatisch misverstand». Hierbij weze nog opgemerkt dat niet alle van de hierboven verneemde disciplines de hieronder beschreven «symptomen» in gelijke mate zullen vertonen. Zo zal de pragmatische visie op taal en mens duidelijker aanwezig zijn in de interactionele micro-sociolinguïstiek (de «etnografie van de communicatie» b.v.), waar de taal gesitueerd wordt binnen een communicatieve interactie, dan in de correlatieve macro-sociolinguïstiek, waar de taal in relatie gebracht wordt met bepaalde taalgemeenschappen of -groepen (cfr. voor dit onderscheid b.v. Appel et al.: 1976: 22). Hetzelfde geldt voor de retoriek: het pragmatische zal veel minder expliciet werkzaam zijn in de door de sociale psychologie overspoelde Angelsaksische «New Rhetorics» dan in de, volgens de beste Duitse tradities opgebouwde, hermeneutische retoriek zoals men die b.v. vindt bij Kopperschmidt (1973).

2. De consequenties van het pragmatisch humanisme

De cruciale vraag die men kan stellen bij het bestuderen van de verbale communicatie is de vraag naar de instantie die garandeert dat iemands bijdrage tot de interactie adequaat is (d.w.z. aangepast aan de situatie, relevant, waar enz.). Welnu, niet zelden vindt men in de hierboven opgenoemde disciplines de stelling dat dat verbale gedrag adequaat kan genoemd worden dat aan communicatieve regels beantwoordt (cf. Shimanoff, 1980). Voor de pragmatiek — en dit wordt dikwijls reeds veel minder geëxpliciteerd — vormen deze regels in feite echter niet de ultieme garant. Daar waar voor Saussure de taal regeert per decreet, zullen de pragmatische regels hun fundament elders krijgen. De institutionaliteit en soevereiniteit van de taal de rug toekerend, zal men, in een beweging die o.m. door Roche (1979) perfect werd beschreven, terugkeren naar de alledaagse sociale werkelijkheid zoals de mens die vanuit zijn gezond verstand ervaart, nl. als intersubjectief en rationeel («de natural attitude» van de existentiële fenomenologie). Deze intersubjectiviteit wordt uiteraard communicatief gerealiseerd. Het unifiërend object van de pragmatiek

en haar fundament is derhalve duidelijk: de pragmatiek is de analyse van *de mens in de intersubjectiviteit van de communicatie*. Het is vanuit deze invalshoek dat de taal zal geanalyseerd en communicatieve regels vastgelegd worden. Een *eerste consequentie* is nu dat de pragmatiek de taal een *eigen plaats* zal toewijzen, de *enige* plaats waar de taal werkelijk adequaat aan haar bestemming functioneert, m.a.w. niet vreemd is van zichzelf of van de mens. Vermits de taal dient gesitueerd te worden in de intersubjectiviteit, is deze intersubjectiviteit uiteraard deze ruimte; d.w.z. de ruimte van de alledaagse, beleefde werkelijkheid. Men zoekt m.a.w., zoals Wittgenstein II (1953) reeds had gedaan, naar de plaats waar de taal reëel werkzaam is, naar de «ordinary language».

Deze fascinatie voor de «gewone» taal in haar «gewone» omgeving is vaak expliciet aanwezig in de pragmatiek. We beperken ons hier tot twee voorbeelden. Vooreerst kan er gewezen worden op de stelling van de sociolinguïst Labov (gekend als «the vernacular axioma») dat de taal het best, het meest systematisch gehanteerd wordt, zich a.h.w. het best thuis voelt, waar men zich het minst bewust is van de taal, nl. in de alledaagse informele situatie waar de «casual style» heerst (cf. Labov, 1966; 1969; 1970). In de door de etnomethodologie geïnspireerde conversatieanalyse van Sacks et al. (1974) zal men dezelfde «filosofie» terugvinden en wel in de stelling dat beurtwisselingssysteem van de conversatie de fundamentele plaats is voor het verschijnen van de zin en dat derhalve de zinsstructuur vanuit deze plaats dient geanalyseerd te worden. Hierbij zal tevens opgemerkt worden dat de natuurlijke, alledaagse conversatie de basisvorm is van waaruit alle andere vormen afgeleid kunnen worden. Deze stelling, die neerkomt op de idee dat meer geïnstitutionaliseerde vormen van communicatie dienen geanalyseerd te worden in hun *afstand* t.a.v. de alledaagse vorm is typerend voor de pragmatiek. Hier kan men zelfs nog aan toevoegen: voor zover de pragmatiek dan al meer formele interactietypes in haar analyses betreft. De conclusie die Corsaro (1981) in een recent overzicht formuleert, nl. dat men in de pragmatiek nauwelijks analyses vindt van meer geïnstitutionaliseerde vormen, hoeft derhalve nauwelijks verwondering te wekken.

Tweede consequentie, nauw aan-

sluitend bij de eerste: voor de totaliteit van de pragmatiek is de fundamentele *verschijningsvorm* van de taal de gesproken taal. Dat de pragmatiek zich situeert in wat de Franse filosoof J. Derida ons «Westers logocentrisme» noemt, ligt in feite voor hand: de stem is nauwelijks een barrière — integendeel — bij de onmiddellijke en volledige aanwezigheid van de mens aan de andere en aan zichzelf in de intersubjectiviteit van de communicatie.

Het zal dan ook de oppositie zijn tussen de stem (als nabijheid, homogeniteit) en de letter (als afstand, heterogeniteit) die, gecorreleerd met het sociologische onderscheid tussen *primaire* en *secundaire groepen* (cf. b.v. Bell, 1976: 1:2), een aantal sociolinguïstische en sociaalpsychologische typologieën van taalvariëteiten en communicatieve stijlen zal articuleren. We kunnen hier moeilijk ingaan op de desbetreffende literatuur, doch vertrekkend van Joos (1971) over Labov (1971) en Bernstein (1971) tot Brown en Fraser (1979) vindt men steeds dezelfde rode draad terug, nl. de oppositie tussen:

- het domein van de stem, nl. van de primaire groepen en relaties: de communicatieve stijlen die hier gebruikt worden connoteren de waarden en kenmerken van deze relaties: onmiddellijke aanwezigheid, minimale afstand, consensus van het «wij», spontaneïteit, intimiteit, solidariteit. Er is geen bewustzijn van of planning bij het taalgebruik dat als informeel overkomt.

- het domein van de letter, nl. van de secundaire groepen en relaties: de stijlen die hier gebruikt worden connoteren indirectheid en afstand; het ik articuleert zich t.o.v. de anderen. Er is bewustzijn van en planning bij het taalgebruik dat als minder levendig en formeel overkomt.

Gezien de voorliefde die de pragmatiek doorgaans heeft voor de stijl van de stem, hoeft het dan ook niet te verwonderen dat men bijzonder veel moeite zal hebben om analysemodellen te vinden die *specifiek* geconstrueerd zijn om geschreven teksten te analyseren. Symptomatisch voor dit feit is, onder meer, dat de Angelsaksische «nieuwe retoriek» zich in haar toegepaste vorm steevast presenteert onder de benaming «*Speech Communication*».

Derde consequentie: de taal kan in de pragmatiek slechts verschijnen als een *instrument*. Men heeft er in dit verband op gewezen (cf. Roche, 1973: 43-44) hoe reeds bij Wittgenstein II de domi-

nante metafoor voor de taal deze van een gereedschapskist is. De taal zal derhalve gefunctionaliseerd worden, en Bühlers organon-model, dat teruggaat tot Plato's *Kratylos* (waar de taal een *organon*, werktuig, wordt genoemd) wordt weer van stal gehaald (cf. Busse, 1975). Deze fundamentele functionaliteit van de taal, die impliceert dat er functieloos en dus acommunicatief taalgebruik mogelijk is, is onlosmakelijk verbonden met een vierde consequentie van de pragmatische visie, een consequentie die deze keer betrekking heeft op de mens zelf.

Deze *vierde consequentie* is nl. dat het subject van de communicatie niet anders kan zijn dan *rationeel* (cf. b.v. Parret, 1979: 76 e.v.). De taal is nl. een soepel instrument in een intersubjectieve verwachtingslogica die in laatste instantie niet teruggaat op de ervaring van de mens m.b. tot de communicatie, maar op de wezenlijke redelijkheid van de mens.

De taalhandelingsanalyses van o.m. Austin (1962) en Searle (1969-1979) en de conversatie-analyse van Grice (1975) illustreren het best (maar niet alleen) hoe in deze rationalistische verwachtingslogica de spanning tussen de wetten van de taal en de intentionaliteit van de mens opgelost worden via noties zoals conventies en maximes (cfr. Parret, 1980). De communicatie-«regels» zijn immers geen regels van de discursieve productie, maar veeleer een uitdrukking van wat *iedere redelijke mens zou moeten volgen* of wat *iedere redelijke mens zich zou moeten opleggen*. Zij formuleren met andere woorden een humanistische ethiek. Ego volgt een aantal redelijk-menselijke conventies (bij het doen van een belofte bijvoorbeeld) en spreekt Alter aan als een eveneens redelijk wezen (m.a.w. als Alter Ego). Alter weet dat Ego dat van hem verwacht, Ego weet dat Alter weet dat Ego, enz. Dezelfde regressie vindt men eveneens in de Griceiaanse maximes van de conversatie terug, waar Ego zichzelf, als redelijk wezen en volgens de beste Kantiaanse traditie, een principe oplegt (b.v. de waarheid te spreken) en hoopt en verwacht dat Alter hetzelfde zal doen.

Het is in dit perspectief dat we de instrumentele functie van de taal dienen te zien: de taal wordt in deze lekenmoraal en -filosofie goed gebruikt wanneer ze de intersubjectiviteit dient, geperverteerd is ze wanneer ze dit fundament, b.v. door leugen en bedrog, aantast. De

taal, tot slot, wordt leeg, parasitair, niet-ernstig gebruikt, wanneer ze geen rationeel subject achter zich staan heeft dat volledig, zonder reserve, garant is voor wat er communicatief gezegd en gedaan wordt. Wie tegen deze ethiek zondigt, miskent niet alleen de andere als mens, maar verlaagt op de eerste plaats zichzelf.

3. Een logica met een uitgesloten derde

De pragmatiek kan zich maar constitueren wanneer men de mens essentieel ziet als een louter bewust en rationeel wezen, wanneer men aan de taal als haar essentiële plaats de «natuurlijke situatie» als haar essentiële vorm de stem en als haar essentiële functie een goed te gebruiken instrument in een verwachtingslogica toekent. Dergelijke fenomenen zouden we symptomen willen noemen van wat als het pragmatisch misverstand kan betiteld worden. Dit misverstand bestaat erin dat de pragmatiek in haar, overigens gerechtvaardigde, kritiek op de linguïstiek, een belangrijke waarheid van Saussure (1916: 54) over het hoofd heeft gezien, nl. dat de taal (*langue*) noodzakelijk is wil het communicatieve taalgebruik (*parole*) begrijpelijk zijn en al zijn effecten produceren.

Wat is nu het effect van het taalgebruik, de communicatie (*parole*)? Het effect is dat de mens in de positie komt van het sprekend subject, bewust van wat hij zegt en verantwoordelijk voor wat hij doet. Wat is echter het effect van het feit dat de mens, om dit subject van de communicatie te worden, de noodzakelijke omweg van het taalsysteem (*langue*) dient te volgen? Een cruciale vraag, waarop hier slechts kan geantwoord worden door te verwijzen naar de manier waarop de pragmatiek het probleem oplost, nl. door het uit te sluiten.

Vooraf in de structurele psychoanalyse van Lacan wordt de nadruk gelegd op het feit dat het subject zich nooit volledig kan realiseren via de taal. Dit betekent niet alleen dat het subject in de taal wel een plaats krijgt en wel de plaats van een niet op te heffen gemis, doch uiteraard ook dat er steeds een rest is, dat nooit alles gezegd is of kan gezegd worden, dat er steeds iets blijft insisteren. Dit impliceert echter dat de organische en homogene relatie van de intersubjectiviteit een imaginair statuut heeft, vermits ze in realiteit nooit vol-

ledig slaagt. Dat, spijs de gezworen eed, de gedane belofte, het zichzelf opgelegd principe, nooit volledig en zonder rest een bepaalde boodschap kan gerealiseerd worden.

Het subject en de intersubjectiviteit worden m.a.w. nooit bereikt. In zijn bespreking van Austins taalfilosofie (waarin iets zeggen de realisatie van een bepaalde intentie, en dus iets doen is) heeft Derrida (1972) er eveneens op gewezen hoe het risico van het mislukken de noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarden voor ieder spreken is. Ook bij Michel Serres (1968: 39 e.v.) kan men lezen hoe de intersubjectieve communicatie twee participanten veronderstelt, niet als tegenstanders, maar als bondgenoten in een strijd tegen wat Serres met een term uit de mathematische informatietheorie *ruis* noemt: storing, verwarring, misverstand, individuen die de intersubjectieve band verstoren.

Dialogeren, aldus nog Serres, is de constitutie van een derde én de poging deze derde uit te sluiten; een geslaagde communicatie is de uitgesloten derde. Het ware communicatieprobleem is dus niet het probleem van de andere (die dezelfde is als ikzelf - cf. supra: de spiegelstructuur van de verwachtingslogica) maar van de derde. Ook voor Serres is de aanwezigheid van deze ruis, deze parasiet, deze storende instantie van de derde, essentieel aan de communicatie.

Men ziet hoe de pragmatiek de intersubjectiviteit slechts kan bestuderen door te verdringen wat haar in feite als haar *marge* begrenst en constitueert, nl. de insisterende derde. Wat er precies uitgesloten wordt kan hier slechts vluchtig geschetst worden. Het is b.v. de instantie die zwijgt in plaats van te antwoorden, zwijgt vanuit de plaats van waar (in bovengenoemde verwachtingslogica) een antwoord wordt verwacht (cf. Lacan, 1955: 351). Worden uitgesloten diegenen die zich mis- of verspreken, diegenen die niet «ernstig» spreken, die zich m.a.w. niet garant stellen voor wat ze zeggen, «zo maar iets zeggen», «dichterlijk spreken». Worden uitgesloten diegenen die in bovengenoemd rationalisme niet meetellen, zoals gekken, kinderen en vrouwen (cf. Lemoine-Luccioni, 1980: 155 e.v.). Dit uitsluitingsmechanisme wordt hierbij expliciet gehanteerd in de analytische filosofie (cf. b.v. Austin, 1962: 21-22; Searle, 1969: 78; 1974-1975; Toulmin, 1958: 11), doorheen heel de pragmatiek is het echter impliciet aanwezig.

4. Besluit

Wie de vraag verkeerd stelt, krijgt ook een verkeerd antwoord. Het subject en de communicatie die de pragmatiek zoekt, kunnen door de pragmatiek slechts teruggevonden worden ontdaan van de nochtans niet te vermijden marge. Het is deze (niet geziene) marge die de (niet geziene) limiet van de pragmatiek uitmaakt. Als studie van de *parole*, de verbale communicatie, die geen rekening houdt met de *langue*, het systeem dat aan het subject ontsnapt, is de pragmatiek, zo ze al niet presaussuriaans is, alleszins assaussuriaans. Ze is derhalve niet *de* correctie op de postulaten van Saussure die ze pretendeert te zijn.

Literatuur

- APPEL et al. 1976, *Sociolinguïstiek* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum).
- AUSTIN, J.L. 1962, *How to Do Things with Words* (Oxford: The Clarendon Press).
- BELL, R.T. 1976, *Sociolinguistics. Goals, Approaches and Problems* (Londen: B.T. Batsford).
- BROWN, P. en C. FRASER 1979, «Speech as a Marker of Situation», in: K. Scherer en H. Giles (eds.) (1979), *Social Markers in Speech* (Cambridge-Parijs: Cambridge University Press - Ed. de la Maison de l'Homme), 33-62.
- BUSSE, W. 1975, «Funktionen und Funktion der Sprache», in: B. Schlieben-Lange (Hrsg.) (1975), *Sprachtheorie* (Hamburg: Hoffmann und Campe), 207-240.
- CORSARO, W. 1981, «Communicative Processes in Studies of Social Organization: Sociological Approaches to Discourse Analysis», in *Text*, 1 (1): 5-63.
- DERRIDA, J. 1972, «Signature événement contexte», in: J. Derrida (1972), *Marges de la Philosophie* (Parijs: Les Editions de Minuit), 365-393.
- FOUCAULT, M. 1966, *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines* (Parijs: Gallimard).
- GRICE, H.P. 1975, «Logic and Conversation», in: P. Cole en J.L. Morgan (eds.) (1975), *Syntax and Semantics, vol. 3: Speech Acts* (Londen: Academic Press), 41-58.
- HENNE, H. 1975, *Sprachpragmatik* (Tübingen: Niemeyer).
- JOOS, M. 1961, *The Five Clocks* (New York: Harcourt, Brace & World, Inc.).
- KOPPERSCHMIDT, J. 1973, *Rhetorik. Einführung in die persuasive Kommunikation* (Stuttgart: Kohlhammer).

KRISTEVA, J. 1971, «Du sujet en linguistique», in: *Langages*, 24: 107-126.

LABOV, W. 1966 «The Isolation of Contextual Styles», in: W. Labov (1972), *Sociolinguistic Patterns* (Oxford: Basil Blackwell), gec.n.uitg. 1978, 70-109.

LABOV, W. 1969, «The Logic of Non-standard English», in: P.P. Giglioli (ed.) (1972), *Language and Social Context* (Harmondsworth: Penguin), 179-215.

LABOV, W. 1970, «The Study of Language in its Social Context», in: W. Labov (1972), 183-259.

LACAN, J. 1955, «Variantes de la cure-type», in: J. Lacan (1966), *Écrits* (Parijs: Seuil), 323-362.

LEMOINE-LUCCIONI, E. 1980, *Le rêve du cosmonaute* (Parijs: Seuil).

MORRIS, CH. 1978, «Foundations of the Theory of Signs», in: Ch Morris (1971), *Writings on the General Theory of Signs* (Den Haag-Parijs: Mouton), 13-71.

PARRET, H. 1979, *Filosofie en Taalwetenschap* (Assen: Van Gorcum).

PARRET, H. 1980, «Les stratégies pragmatiques», in *Communications*, 32: 250-273.

ROCHE, M. 1973, *Phenomenology, Language and the Social Sciences*, (Londen: Routledge & Kegan Paul).

SACKS, H. et al. 1974, «A Simplest Systematics for the Organization of Turn Taking for Conversation», in: J. Schenkein (1978), *Studies in the Organization of Conversational Interaction* (New York: Academic Press), 7-55.

SAUSSURE, F. de 1976, *Cours de linguistique générale*, gec.n.uitg. 1972 (Parijs: Payot).

SEARLE, J.R. 1969, *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language* (Londen: Cambridge University Press).

SEARLE, J.R. 1974-1975, «The Logical Statuses of Fictional Discourse», in: J.R. Searle (1979), *Expressions and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts* (Cambridge: Cambridge University Press), 58-75.

SERRES, M. 1968, *Hermès I. La Communication* (Parijs: Les Editions de Minuit).

SHIMANOFF, S.B. 1980, *Communication Rules. Theory and Research*, (Londen: Sage).

TILLMAN, H.G. 1974, «Linguistik und Sprachliche Kommunikation», in: *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 49: 401-416.

TOULMIN, S. 1958, *The Uses of Argument* (Cambridge: Cambridge University Press), gec.n.uit. 1964

WITTGENSTEIN, L. 1953, *Philosophische Untersuchungen*, gec.n.3de druk Engelse vert. *Philosophical Investigations* (Oxford: Basil Blackwell).